

ԲՈՆԱՃԵՆԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՕՐԻՆԱԿ (Մատենադարանի ձեռ. 10789)

Բանալի բառեր՝ Բռնաշէն, Մոկս, Առաքել, Մխիթար, Վասպուրական, Խիզան, մանրանկարչութիւն, Օղակ, Աւետարան:

Մաշտոցեան Մատենադարանի ամէն ձեռագիր ունի իր անցած՝ դժուարին ու փորձութիւններով լի ճանապարհը: Նրանցից մէկը Հ^Ի 10789 Աւետարանն է՝ որն, ըստ վերջին տիրոջ՝ պահուել է Մակու քաղաքում, պատկանել է Մակուի հայոց տանուտէր Ռէս Աւետիսին: 1828-1830 թթ. Մակու քաղաքի հայ բնակչութեան մի մասը (30 տուն) քաղաքի հայերի տանուտէր Ռէս Աւետիսի որդի Սարգսի գլխաւորութեամբ (նա է հօրից ժառանգել ձեռագիրը) բնակութիւն է հաստատել ներկայիս Հրազդանի շրջանի Աղբիւրակ (հնում՝ Աղբերուկ) գիւղում եւ ժառանգականութեան իրաւունքով Ռուսաց տիրապետութեան մէջ եւս ճանաչուել տանուտէր-ութիւն: Թէ՛ Մակուում եւ թէ՛ Աղբիւրակում հաւատացեալների շրջանում ձեռագիրը ճանաչուել է «Ռէսանց Աւետարան» անունով: 1920-1930-ական թուականներին ձեռագիրը անաստուածների ոտնձգութիւնից փրկելու նպատակով տէրերն ուխտաւորներին, աւելի ճիշտ՝ հաւանաբար նրանց անուամբ ծախսուած անաստուածներին յայտնել են, թէ կրօնական այդ հնութիւնը տարել են էջմիածին եւ յանձնել վանքին: Այս ձեռով փրկուած ձեռագիրը Ռէս Սարգսից յետոյ յաջորդաբար պահուել է նրա ժառանգներ Ռէսանց Բաբկէնի, Բաբկէնի որդի Վարդանի, Վարդանի որդի Սողոմոնի, Սողոմոնի որդի Գարուշի եւ Գարուշի որդի, գրականագէտ Խաչատուր Վարդանեանի² մօտ, որը եւ 1978 թ. ձեռագիրը յանձնել է Մատենադարան:

Ձեռագրի հիմնական տուեալներն են. «ԺԵ. դ. (1490 թ. յետոյ): [Մոկաց

* Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, գիտաշխատող, յօդուածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 13, 2022, գրախօսելու օրը՝ հոկտեմբերի 20, 2022:

¹ Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցի համար մեծ հետաքրքրութիւն ունեցող այս ձեռագիրն սկսել ենք ուսումնասիրել Մատենադարանի Ձեռագրագիտութեան բաժնի վարիչ, գլխաւոր աւանդապան Գէորգ Տէր-Վարդանեանի առաջարկով:

² Ինքը՝ Խ. Վարդանեանն էլ մեզ յայտնել է ձեռագրի այս նախընթացը:

Բռնաշէն³ գիւղ]: Գրիշ՝ Առաքեալ քոյ՝ որդի Միսիթար քոյի եւ Շարմանի: Ստացող՝ Թումայ տանուտէր»⁴: Գրչութեան ժամանակի յիշատակարանում (253բ-254բ) կարդում ենք. «...Եւ արդ, դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս եւ զ[բազմա]մեղս եւ անարժան, սուտանուն գրիշս՝ Առաքեալ Բահանայ, եւ զծնողսն իմ՝ Միսի[թար] Բահանայ, եւ Շարման, որ փոխեալ առ Քրիստոս: Եւ հաւազատ եղբարս իմ՝ զՅովանէս Բահանայ եւ Մովսէս Բահանայ եւ զՄկրտիշ, իւրեանց կանայք եւ որդիքն: Եւ զկողակից իմ՝ Մոջան, եւ զորդիք մեր՝ զՎարդան եւ զՍտեփա[նն]ոս եւ զՍա[ր]գիս եւ Ասանէթ եւ Սիրումարք, եւ զհաւեղբայր՝ Գրիգոր Բահանայ, եւ զամենայն արեան մերձաւորք մեր՝ կենդանիք եւ հանգուցեալք: Լի բերանով եւ ուղիղ մտամբ, բ[ն]լոր սիրտիւք Աստուած ողորմի՛ ասացէ՛ք եւ ի/// (1-2 բառ)[որ ողորմի՛ն ասէ /// (1 բառ) [ն]ղորմեսցի [առ հաս]սարակ, ամէն»:

ՄՄ 4123 ձեռագիրը 1466 թ. նոյն Բռնաշէն գիւղում գրել է Առաքելի հայր Միսիթարը. նա գլխաւոր յիշատակարանում իր ծնողների եւ զաւակների շարքում Առաքելին յիշատակում է որպէս «սարկաւագ»⁵: Ձեռագրի էջերն իրար կպած են եղել, նորոգման ժամանակ անզգոյշ են առանձնացրել, եւ մանրանկարների մեծ մասը, ցաւօք, վնասել են, այդուհանդերձ յստակ է, որ նրանց ոճը դարձեալ խիզանեան է (նկ. 1)*: Հօր եւ որդու՝ Միսիթարի եւ Առաքելի ձեռագրերի պատկերազարկան եւ ոճական աղբյուրներն ակնյայտ են:

Միսիթար գրչից մեզ հասել է նաեւ 1478 թ. գրուած մի Աւետարանի նկարազրուծին⁶. այստեղ նա իր որդի Առաքելին յիշատակում է որպէս ձեռագրի ծաղկողի. «զԱռաքել քահանայն, որ ծաղկազարդեալ պայծառացոյց զսա», իսկ Յովհաննէս որդուն՝ որպէս ձեռագրի կազմողի: Այս յիշատակարանն արդէն փաստում է, որ մեր Առաքելը գրչութիւնից բացի տիրապետում էր նաեւ ծաղկելու արուեստին:

Երուանդ Լալայեանի ցուցակում Առաքելն իրեն գրիշ է յիշատակում 1490 թ. գրուած մի Աւետարանում. «...Արդ, գրեցաւ եւ կատարեցաւ աստուածախաւս եւ

³ «Բռնաշէն՝ գիւղ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Մոկ ցաւառակում, Սեպայ գետի աւազանում, Ս. Կանանց վանքի մօտ (կամ Մոկսի Ս. Կարապետ վանք, որտեղից մեզ ձեռագրեր են հասել): Միջին դարերում եղել է գրչութեան կենտրոն, պահպանուել են 15-րդ դարում գրուած հայերէն ձեռագրեր»։ տե՛ս Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմ. Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, 3. Խ. Բարսեղեան, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 739:

⁴ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ., Երեւան, 2007, էջ 114:

⁵ Ժե. դարի հայերեն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Մասն Բ. (1451-1480 թթ.), կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958, էջ 249 (այսուհետեւ՝ Ժե. դ-ի յիշ-ք, Բ.):

* Այս եւ մյուս նկարները տե՛ս ներդիրում:

⁶ Տե՛ս նաեւ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Երուանդ Լալայեան, Հրատ. Հայոց Ազգագրական ընկերութեան, Պրակ առաջին, Թիֆլիս, տպ. էսպերանտո, 1915 (այսուհետեւ՝ Յուցակ Վասպուրականի): Ձեռագրի յիշատակարանը տե՛ս Ժե. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 432:

լուսապայծառ եւ բարեվայելուչ եւ բարեխօս աշխարհի, հիւանդացն բժիշկ եւ քաւիչ մեղուցելոցս սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ անարժան եւ տխմար եւ անարուեստ գրչի՝ Առաքել քահանայի, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայր այսմ սուրբ եւ աստուածախաւս Աւետարանիս... Յիշեցէ՛ք եւ զիս՝ բազմամեղս, ունայն ի բարեաց Առաքել քահանայ, [որ] ըստ տկարութեանս գրեցի սուրբ Աւետարանս ի յերկիր Մոգկաց, ի գեաւղն որ կոչի Բռնաշէն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետին, եւ Գէորգեայ զարաւարին, ի թուականութեան Հայոց ԶԼԹ. (1490): Եւ արդ, ես՝ Սահակ կրօնաւորս, ետու սուրբ Աւետարանս ի Սուրբ Նշանիս Ալանայ, ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ... Սուրբ խաչին, տանի Յայտնութեան եւ Աւագ զատկին՝ զյիշատակարանս կարգաք»⁷: Նոյն ձեռագրի մասին յիշատակութիւն կայ նաեւ Դ. վ. Փիրղալէմեանի «Նշխարք պատմութեան Հայոց» ժողովածուի մէջ. «ՆԼԷ. Աւետարան (մականուն՝ Քօշահան), ԶԼԹ. եւ 1490, Բռնաշէն գիւղ (Մոկաց երկիր), գրիչ՝ Առաքել քհն., ստացող՝ մահդասի Սահակ քհն.: «1866 Մայ. 1 կիրակի ի Վան՝ Կենդանանց»» (ՄՄ 6273, 212բ-3ա)⁸:

Մեր Առաքելի մի այլ յիշատակարան էլ գտնում ենք Դեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի նոյն ժողովածուի երկրորդ հատորում. «...Արդ, կատարեցաւ աստուածախօս Աւետարանս ձեռամբ անարժան եւ տխմար գրչի Առաքելի, ի խնդրոյ պատուական տանուտիրոջ Յովհաննէսի... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յընտիր եւ ի լաւ օրինակէ, ի յերկիրս Մոկաց, ի գեօղս որ կոչի Բռնաշէն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Կարապետին, եւ Գէորգայ զօրավարին, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, ի թուականութեանս Հայոց ԶԽԳ. (1494): Արդ, աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր՝ յիշեցէ՛ք զառաջին եւ վերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՅովհաննէս եւ զԶաքար...»⁹:

Մեր ձեռագրի պատուիրատուն Թումայ տանուտերն է. «...Եւ ետուր գրել սուրբ Աւետարանս իմաստուն եւ բարիսէր Թումայ եւ կողակից իւր Զուայր եւ գհայր Շիրին եւ եղիսայ՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողացն եւ ասէ, զի՝ Սայ եղիցի ինձ զաւակ յայսմ աշխարհի վաստակի ողորմիլ... Քրիստոս Աստուած ողորմի ստացողի՝ գնողիս սուրբ Ա[ւ]ետարանիս՝ Թումայ, եւ գնեաց ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց. ամէն» (253բ-254բ):

Բացի 1478 թ. ծաղկած Աւետարանից, Լալայեանի եւ Փիրղալէմեանի յիշատակած 1490 թ. եւ Փիրղալէմեանին յայտնի 1494 թ. Աւետարանից, Առաքել գրիչը 1490 թ. Մոկսի Բռնաշէն գիւղում գրել է նաեւ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափր-

⁷ Յուցակ Վասպուրականի, ձեռ. ՀմԻ 210, սիւմ. 515-516:

⁸ Այս տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացել ենք Մատենադարանի գիտաշխատող Յասմիկ Իրիցեանից: Տե՛ս նաեւ՝ Ժե. դ. յիշ.՝բ, Գ., էջ 156, ՀմԻ 201:

⁹ ՄՄ 4515, էջ 236. հմմտ. Ժե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1967, էջ 203, ՀմԻ 274:

կիչ վանքի Հ^մ 76 Աւետարանը¹⁰, ուր նրա մայրը ողջ է, իսկ մեր ձեռագրում ծնողները հանգուցեալ են («փոխեալք առ Քրիստոս»), հետեւաբար մեր ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի 1490 թ. յետոյ: Նոր Զուղայի ձեռագրի յիշատակարանում հանգուցեալ է յիշատակուած գրչի հայրը. «Մխիթար քահանայ, որ փոխեալ առ Քրիստոս»¹¹: Յիշատակարանում Առաքել գրիչը նշում է նաեւ, որ ձեռագրի մեկենասներ «Դաւլաթի եւ Հաթուն մելիքի» կամքի համաձայն՝ Աւետարանը յանձնել է Ոստան քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն:

Զենք բացառում, որ մեր ձեռագրի ստեղծման վայրը դարձեալ Բոնաշէնն է՝ հաշուի առնելով գրչից՝ մեզ հասած ձեռագրերի ստեղծման վայրը, բայց ծաղկողի հարցը պարզելն աւելի դժուար է:

Նոր Զուղայի օրինակում ծաղկողի ձեռքը շատ աւելի վստահ է. վարժ տիրապետում է գծանկարին, կերպարների դէմքերի եւ մարմինների յարաբերակցութիւնը շատ աւելի իրատեսական է, քան մեր ձեռագրում, որտեղ կերպարների գլուխներն աւելի մեծ են եւ կլորաւուն՝ ընդգծուած այտերով: Առաւել հակուած ենք կարծելու, որ Բոնաշէնում գրուած՝ Նոր Զուղայի օրինակը մեր ձեռագրի հետ միասին ունեցել են նոյն նախօրինակը (նկ. 2):

Ահա այստեղ մեզ օգնութեան եկաւ մի յօդուած, որտեղ Մատենադարանի գլխաւոր աւանդապահ Գ. Տէր-Վարդանեանը նկարագրել է Բոնաշէնում 1477 թ. գրուած՝ մասնաւոր հավաքածուի մի ձեռագիր¹², որի գրիչը Մխիթարն է, իսկ ծաղկողը՝ Առաքելը, որի ինքնագիմանկարը կայ «Քրիստոս չորեքկերպեան գահին» տեսարանի ներքեւում՝ ձեռագրի պատուիրատու մահադասի Սառայի կողքին: Շատ կարելու է, որ Մատենադարանում նաեւ կայ այս ձեռագրի ժապավէնը, որի քննութիւնը, թէեւ սեւ եւ սպիտակ լուսանկարներով, թոյլ կտայ պարզելու Առաքելի՝ մեր ձեռագրի ծաղկողը լինելու հարցը:

Յստակ է, սակայն, որ այս ձեռագրերի ծաղկողը կամ ծաղկողները ծանօթ են եղել ինչպէս Խիզանի, այնպէս էլ Ոստանի եւ Աղթամարի գրչութեան ու մանրանկարչութեան աւանդոյթներին:

Մեր ձեռագիրը սկզբում եւ վերջում ունի զոյգ պատառիկներ, որոնցից Բբ էջում հետագայի յիշատակարան է: Զեռագրի պատկերազարդման համակարգը աչքի է ընկնում վասպուրականեան մանրանկարչութեան առանձնայատկութիւններով: Այստեղ մեզ արդէն յայտնի պատկերատիպերն են, որոնք ոճական

¹⁰ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Կ. Ա., կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1970, էջ 112, ցուցակի ձեռ. Հ^մ 76: Այս ձեռագրից լուսանկար տրամադրելու համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքին եւ յատկապէս ձեռագրատան պատասխանատու պարոն Թովմային:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 112:

¹² Օ. Եզանեան, Գ. Տէր-Վարդանեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մասնաւոր անձանց, ԲՄ, 14, 1984թ., էջ 257-266:

եւ պատկերագրական առանձնայատկութիւններով, յատկապէս անուանաթերթերի մշակմամբ յատկանշական են Խիզանի մանրանկարչական դպրոցին:

Ձեռագրի 1ա էջում Աբրահամի զոհաբերութեան տեսարանն է, որտեղ արդէն աչքի են ընկնում կերպարների վասպուրականեան աչքերը, բաւական ոճաւորուած մարմինները (նկ. 3): Իսահակը պատկերուած է պայմանական մշակմամբ զոհասեղանին՝ սկիհ յիշեցնող, պատկերագրական դիրքը՝ ծալապատիկ եւ կապուած ձեռքերով: Աբրահամը մեզ յայտնի հիմնական պատկերատիպով է՝ թեքուած դէպի Աստուծոյ խոյր, Իսահակի մագափունջը ձեռքին: Նմանօրինակ է նաեւ Բռնաշէնի՝ Նոր Զուղայում պահուող ձեռագրի նոյն տեսարանը, հիմնական տարբերութիւնը Իսահակի զոհասեղանն է՝ խաչուած ոտնակներով, ինչպէս նաեւ պատկերների մշակումը՝ աւելի ճկուն եւ համեմատաբար՝ համաչափ: Աբրահամի զոհաբերութեան այս տեսարանը, այսպէս ասած, պատկերագրական հիմնական կանոնի մէջ է: 1477 թ. ձեռագրում Առաքել ծաղկողը չի պատկերել այս տեսարանը, այլ նկարագարողումը սկսել է «Գուշակումն մարգարէից» տեսարանով:

1բ էջում Աւետումն է, որտեղ Աստուածածինը պատկերուած է նստած՝ իլիկ մանեկիս, Գաբրիէլ հրեշտակապետը՝ օրհնող դիրքով (նկ. 4): Կերպարներն աչքի են ընկնում ձգուած համաչափութիւններով եւ մեծ գլուխներով: Մեր ուշագրութիւնը գրաւեց լուսապսակների սեւ թանաքով ուրուագծումը, ինչպէս նաեւ «հրեշտակապետ» եւ «Ա. Աստուածածին» մակագրութիւնները, որոնք, հաւանաբար, թարմացուել են հետագայում: Նոյն սեւ թանաքով ուրուագծումները կան նաեւ միւս կերպարների, յատկապէս լուսապսակի եւ հագուստի ծալքերի մէջ: Առաքելի 1477 թ. ծաղկած ձեռագրում այս տեսարանը ոճական առումով աւելի նման է Նոր Զուղայի ձեռագրին: Մեր օրինակի հետ եւս կայ ոճական նմանութիւն, ինչպէս օրինակ, հրեշտակի մագերի, մատների, հանդերձանքի մշակման հարցում, սակայն մեր կերպարների մշակումները այնքան էլ վարպետօրէն չեն արուած. գլուխներն աւելի խոշոր են եւ անհամաչափ: Այս նոյն տեսարանում նաեւ Յովսէփի երազն է: Առաքելի բոլոր մանրանկարներն ունեն նախշազարդ-ծաղկազարդ խորք, հիմք՝ ի տարբերութիւն մեր եւ Նոր Զուղայի օրինակների:

Տէրունական տեսարանների հերթականութիւնը խախտուած է: Աւետումից յետոյ Համբարձումն է, ապա Հոգեգալուստը, որից յետոյ շարքը վերականգնուում է Ծնունդով: Սա, հաւանաբար, հնում արուած նորոգման ընթացքում թերթերը սխալ կարգով կարելու հետեւանք է:

Համբարձման եւ Հոգեգալստի տեսարանները հիմնական պատկերատիպերով են (նկ. 5): Այս տեսարաններն ակնյայտ պատկերագրական ընդհանրութիւններ ունեն 1477 թ. ձեռագրի հետ, սակայն Առաքելի ծաղկած ձեռագրում յստակ տարբերում են պատկերուածների յօնքերի, աչքերի մշակումները, մարմիններն աւելի ճկուն են, համեմատաբար՝ համաչափ: Առանձնայատուկ հե-

տաքրքրութիւն ունի Ծննդեան տեսարանը, որն ամբողջական պատկերատիպով է՝ ձիաւոր մոգերով, հինգ հրեշտակներով, եւ, ինչը շատ աւելի հետաքրքիր է, հինգ հովիւներով (նկ. 6): Հովիւների այս քանակը շատ հետաքրքիր առանձնայատկութիւն է եւ հանդիպում է Կապադովկիայի ժայռափոր եկեղեցիների որմնանկարներում, յատկապէս այն եկեղեցիներում, որոնք ստեղծուել են հայկական աւանդոյթների ազդեցութեամբ¹³: Պատկերազրական այս առանձնայատկութիւնը Կապադովկիա-Վասպուրական մշակութային փոխյարաբերութիւնների եւ Կապադովկիայում հայերի գործունէութեան հերթական մի դրսեւորում է: Աչքի են ընկնում հովիւներից երկուսի գլխարկները, որոնք, հաւանաբար, տուեալ ժամանակաշրջանի առանձնայատկութիւն են: Յովսէփը պատկերուած է մոգերին մսուրը ցոյց տալիս: Զիերն էլ աչքի են ընկնում հետաքրքիր պատկերատիպերով, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն վասպուրականեան օրինակներում¹⁴: Հետաքրքիր է նաեւ, որ այստեղ չկայ «Մանկան լոգանքի» բուն դրուագը, բայց կան տատմայրերը, որոնք մսուրի մօտ են՝ արտայայտիչ շարժուձեւով: Այս դրուագը պարականոն գրականութեան ազդեցութեան հետեւանք է, ինչը տեսանելի է յատկապէս Վասպուրականի մանրանկարչութեան մէջ: Յովհաննէս Խիզանցու ՄՄ 4223 եւ ՄՄ 5562 ձեռագրերի եւ Ծերուն ծաղկողի ՄՄ 8772 ձեռագրի Ծննդեան տեսարանի յատկապէս մոգերի դրուագի հետ բազմաթիւ ընդհանրութիւններ կան, կարծես մեր ձեռագրի ծաղկողը ծանօթ լինի այս օրինակներին (նկ. 7): Երկու դէպքում էլ լուսապսակով Յովսէփը ձեռքի շարժումով ցոյց է տալիս մսուրը, ընդհանրութիւններ ունեն նաեւ մոգերի հանդերձները, գլխազարդերը եւ ընծաները: Նմանօրինակ են պատկերուած նաեւ մոգերի ձիերը՝ շարժման մէջ եւ արտայայտիչ: Ինչպէս ասացինք, հրեշտակները եւս հինգն են, ինչը շատ բնորոշ է վասպուրականեան պատկերատիպին: Առաքելի ծաղկած Ծննդեան տեսարանի հետ մեր օրինակն ակնյայտ տարբերութիւններ ունի:

Յաջորդում են Ընծայումն տաճարին, Մկրտութիւն (երեք հրեշտակով) եւ Պայծառակերպութիւն տեսարանները:

Յատկապէս ուշագրաւ է Հարսանիք Կանայում տեսարանը, որտեղ Քրիստոս օրհնող ժեստով ձեռքը պարզել է մի կերպարի վրայ, որի ձեռքին գինով լի բաժակ է: Այսպէս սովորաբար պատկերւում է տաճարապետը կամ սեղանապետը՝ համապատասխան գրութեամբ: Այս տեսարանի պատկերատիպում յաճախ ընդգծւում է ջուրը գինի դարձնելու դրուագը, որտեղ Քրիստոս լինում է սափորների մօտ՝ ծառայի ուղեկցութեամբ: Սակայն այստեղ Վասպուրականի համար

¹³ Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Ս. Մանուկեան, «Վասպուրականի գեղարվեստական ավանդոյթների եւ Կապադովկիայի մոնումենտալ գեղանկարչութեան աղբյուրներ», *էջմիածին*, 2015, Հ^տ Ը., էջ 109:

¹⁴ Յատկապէս նկատելի գուգանետ է Ծերուն ծաղկողի 1391 թ. Աւետարանի համանուն օրինակը:

առաւել նախընտրելի տարբերակ է: Ներքեւի ձախ անկիւնում՝ փեսայի կողքին, լուսապսակով հոգեւորականի մի պատկեր է ծնծղայով: Տեսարանում առկայ է նաեւ երաժշտի մի պատկեր, լարային գործիքով, հաւանաբար՝ սագով¹⁵: Տեսարանում ներկայ են եւս երկու կերպար, մէկը՝ գինի խմելիս, միւսը՝ ձեռքը գլխին, երկուսն էլ հետաքրքիր գլխազարդով են, հաւանաբար հիւրերն են: Վերջին երկու կերպարի՝ պատկերագրական համակարգի մէջ ընդգրկելն առաւել բնորոշ էր Վասպուրականի մանրանկարչութեանը: Առաքելի ծաղկած օրինակի հետ պատկերագրական եւ ոճական տարբերութիւնները յստակ են:

Այս տեսարանի հետ պատկերագրական մի շարք ընդհանրութիւններ կան վասպուրականեան ժն. դարի ՄՄ 5511 ձեռագրում, յատկապէս փեսայի պատկերատիպում: Այս կերպ յաճախ արտայայտուում է տուեալ ժամանակի ոգին. գործիքներով երաժշտները, տարազները եւ միջավայրը: Մեր օրինակում խաչ յիշեցնող ծնծղան կամ գաւազանը լուսապսակով հոգեւորականի ձեռքում է: Այս ձեռագրում փեսան լուսապսակով է, իսկ մեր ձեռագրում՝ ոչ:

Յովհաննէս Խիզանցու ՄՄ 4223 ձեռագրում եւս տեսարանների ժամանակագրական կարգը խախտուած է: Հարսանիք Կանայում տեսարանը ուշագրաւ է նրանով, որ բոլոր կերպարները լուսապսակով են: Քրիստոսի դիմաց պատկերուած լուսապսակով կերպարի վերելում գրուած է՝ «Տաճարապետն», իսկ մեր օրինակում թիկնոցով եւ գլխազարդով պատկեր է (նկ. 8ա, բ, գ): Յովհաննէս Խիզանցու, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի բազմաթիւ այլ օրինակներում, փեսան թրով է:

Մէկ էջում երկու տեսարանով է նաեւ անդամալոյծի բժշկումը եւ Պետրոսի անհաւատութիւնը: Այս տեսարանից յետոյ դարձեալ պատկերների ժամանակագրական խախտում ունենք: Դիմացի էջում Ահեղ դատաստանը բաւական պարզ մշակմամբ է՝ Քրիստոսը վերին աջ անկիւնում է՝ հրեշտակներով, մի փոքր ցած անմեղներն են, իսկ տեսարանի ներքելում մեղաւորների աղաւաղուած կերպարներն են: Այս տեսարանի աւելի ընդարձակ եւ մանրամասն մշակում 1477 թ. ձեռագրում է, որը դարձաւ վկայում է Առաքել ծաղկողի հմտության մասին: Մեր էջի դարձերեսին Ազգարարումն երկրորդ գալստեան պատկերն է. խաչի պատուանդանի մօտ կան հինգ տղամարդ՝ գունաւոր հանդերձներով, իսկ ձախ կողմում, պատկերներից վեր, կնոջ նկար է առանց գունաւորման (նկ. 9): Խաչի պատուանդանի աջ կողմում տղամարդու երկու պատկեր է, ձախից՝ երեք կերպար է, սակայն ձեռագրի բուն յիշատակարանում պատուիրատուն յիշատակում է կնոջ եւ ծնողների հետ: Մեզ յայտնի չէ, թե ովքեր են պատկերուած Թումայի հետ:

Ձեռագրի 9ա էջում կայ հետագայի՝ ԺԶ. դարից ոչ ուշ գրուած մի փոքրիկ

¹⁵ ՄՄ 346 ձեռագրի 280ա էջում Դաւիթ մարգարէն եւս սագով է պատկերուած՝ Խիզանի դպրոցին բնորոշ թագով եւ կեռպարի մշակմամբ:

յիշատակարան. «...Անթառամ ծաղիկն Յիսուս, որ ծաղկեցաւ լուսովն աստուածութեամբն, ի Թաբար լերին, եւ զանմահութեան հոտն բուրեաց տիէզերաց եւ կանաչացեալ վայելչութեամբ եւ ցաւղով անմահութեան զըւարճացեալ դասք առաքելոցն: Աւրհնեսցէ Տէր Աստուած մեր աննուաղելի փայլմամբ հոգով եւ մարմնով, տամ[բ] եւ տեղաւք, որդովք եւ զ/// (5-6 տառ)ւք եւ զաւակաւք եւ ամենայն գոյիւք՝ զՅովանէս քահանայն եւ զիւր հօրեղբայր զԴաւիթ մաղդասին, եւ զիւր եղբայրքն՝ զՀէրայպետն, զՍաւսին եւ զԹումէն, եւ զգեղեցիքս. ամէն: Որ կամակից եղան, Սուրբ Աստուածածնի պարիսպն շինեցին, Արարիչն Աստուած զՅովանէս քահանայն եւ զիւր եղբարքն եւ զգեղի քահանայքն եւ զտանուտէրքն եւ զՅակոբ քահանայն աւրհնէ. ամէն»¹⁶:

Դուկաս աւետարանչի նկարը եւ անուանաթերթը յստակ տարբերում են ձեռագրի միւս աւետարանիչների պատկերներից եւ մատնում են ձեռագրում երկրորդ ծաղկողի առկայութիւնը: Կարծում ենք նաեւ, որ այդ ծաղկողների միջեւ ժամանակագրական մեծ հեռաւորութիւն չկայ: Առաքելի ծաղկած ձեռագրի աւետարանիչների պատկերները պատկերագրական աղերսներ ունեն մեր օրինակի հետ, սակայն ոճական տարբերութիւնները մատնում են այլ նկարչի ներկայութիւնը:

Աւանդական պատկերատիպով է նաեւ էջք ի դժոխս տեսարանը, որտեղ Քրիստոս ազատում է Ադամին, իսկ սատանան մարդադէմ, ոճաւորուած գազանի տեսքով է: Անսովոր պատկերագրութեամբ աչքի է ընկնում Յարութեան տեսարանը, որտեղ ներկայ են նաեւ Քրիստոս եւ իւղաբեր կանայք, որոնք, ըստ լուսապսակների քանակի, տասնմէկն են (նկ. 10), ինչն անսովոր պատկերատիպ է, որը չկայ նաեւ 1477 թ. ձեռագրում:

Յարութեան նկարին, խախտուած հերթականութեամբ, յաջորդում է Քրիստոսի ձեռքակալման տեսարանը՝ մի քանի դրուագով, նաեւ Պետրոսի ուրացման դրուագը: Դարձերեսին խաչելութիւնն է Քրիստոսի անսովոր պատկերատիպով: Տեսարանը հիմնական պատկերագրական մշակմամբ է՝ աւելի արխայիկ, քանի որ Քրիստոս փակ աչքերով է, արդէն մահացած, բայց դէմքը առանձնանում է հրաշալի արտայայտչականութեամբ, յատկապէս թարթիչների մշակման շնորհիւ, ինչը սակաւադէպ է Քրիստոսի պատկերատիպում: Աչքի են ընկնում այս տեսարանի կերպարների, յատկապէս Աստուածածնի եւ Յովհաննէսի յօնքերի

¹⁶ Յիշատակարանների ընթերցման եւ ձեռագրի նկարագրման համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում Մատենադարանի գիտաշխատակից Գոհար Չատեանին: Ձեռագրի մէջ կայ հետազայի մի ֆանի յիշատակարան եւս, որոնք տեղեկացնում են հետազայ ստացողի մասին. 14բ-15ա էջերում կարդում ենք. «...ստացաւ զսա ուսթա Յովսէփն ի հալալ արդեանց իւր...», այստեղ նշում է նաեւ փոյրերին, եղբայրներին, որոնց անունների մի մասը վնասուած է: 77ա էջում եւս հետազայի յիշատակարան կայ, իսկ 216բ-217բ էջերում թոյլ թանաթով եւ անփոյթ գրով հետազայի գրչափորձեր են:

մշակումը, սկզբի հատուածում՝ շեշտուած սուր անկեամբ, նաեւ կարմիր ստուերաներկով, որը կայ նաեւ կերպարների այտերին: Նման մշակման փորձ կայ նաեւ միւս տեսարաններում, սակայն պակաս ընդգծուած, աւելի շատ տպաւորութիւն է, որ հիմնական գոյնի վրայ կարմիրով ընդգծել են: Այս տեսարանը, հավանաբար, պատկերագրական նախատիպ է ունեցել Առաքելի ծաղկած ձեռագրի նոյն տեսարանը:

Ընդհանուր առմամբ, պատկերները մշակուած են Վասպուրականի ԺԴ.-ԺԵ. դարերի մանրանկարչութեանը բնորոշ առանձնայատկութիւններով. ընդգծուած դիմագծերով՝ նշաձեւ աչքերով, սնգոյրած այտերով, ձգուած համաշափութիւններով: Մեր ձեռագրի դէպքում՝ բաւական մեծ գլուխներով, մի շարք մանրամասների պայմանական մշակմամբ, անխառն, մաքուր գոյներով: Բայց, միեւնոյն ժամանակ, մշակումների պարզութիւնը նպաստում է կերպարների առաւել արտայայտչականութեանը: Խիզանի մանրանկարչութեան օգտին են վկայում յատկապէս ճոխ անուանաթերթերը, որոշ դէպքերում ճակատագարդի՝ մարդադէմ մշակմամբ, որը շատ մօտ գուգահեռներ ունի 1390-1400 թթ. Խիզանում գրուած մի Աստուածաշնչի անուանաթերթերի հետ (ՄՄ 346, 2ա, նկ. 11):

Լուսանցային զարդանկարչութիւնը լի է բուսական նախշերով, յուշկապարիկների, թռչուն-ձուկ պատկերներով, նաեւ՝ տաճարներով: Զարդագրերի մէջ առանձնանում են մարդադէմ տառերը: Բացի այդ, կան նաեւ լուսանցային մանրանկարներ, երբեմն երկու հանդիպակաց էջերի վրայ, օրինակ Մկրտութեան տեսարանում 19բ էջում Յովհաննէս Մկրտչի պատկերն է, իսկ 20բ էջում Քրիստոսն է: Զեռագրի 122բ էջում Զաքարիայի Աւետման դրուագում Գաբրիէլ հրեշտակապետի լուսանցապատկերն է, 124ա էջում, որոնք իրականում պէտք է լինէին իրար առջեւ՝ Մարիամ Աստուածածնի եւ եղիսաբեթի պատկերներն են, որտեղ Աստուածածինը այցի է եկել եղիսաբեթին: Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն ունի եղիսաբեթի ծալապատիկ դիրքը՝ նստած մութաքայի վրայ, որը յուշում է նկարչի՝ արեւելեան միջավայրին ծանօթ լինելու մասին: 125ա էջում Աւետումն է՝ միայն Աստուածածնի լուսանցապատկերով:

Այս ձեռագրի լուսանցային նկարազարդումներն առանձնայատկութիւններ ունեն. օրինակ՝ Աստուածածնի եւ Յովսէփի՝ եգիպտոս փախուստի դրուագի լուսանցում փղի վրայ պատկերուած մի մարդ է՝ հովուի գաւազանով (127ա): Հետաքրքրական է նկարազարդումը նաեւ 127բ եւ 128ա էջերում, որտեղ մի քանի տեսարան մէկտեղուած է լուսանցային մանրանկարների տեսքով: 127բ՝ սրնգահար հովուի պատկեր է, բնորոշ վասպուրականեան ոճին, իսկ 128ա՝ լուսանցի վերնամասում Աստուածածինն է՝ մանկան հետ նստած, ապա մի փոքր ներքեւ Սիմէոն ծերունին է՝ զոյգ թռչուն գրկում՝ որպէս Ընծայումն տաճարի տեսարանի խորհրդանիշ: Պատկերները միայն շագանակագոյն եւ կանաչ ուրուագծմամբ եւ երանգաւորմամբ են, արտայայտիչ դիմագծերով: 129բ էջի լուսանցում Աստուածածնի պատկերն է, սակայն դիմացի շարադրանքը տաճարում քարո-

զող տասներկուամեայ Քրիստոսի մասին է: 133ա էջի նկարազարդումը եւս ուշագրաւ է. վարպետօրէն մշակմամբ յուշկապարիկի լուսապսակի անմիջապէս վերելում Ս. Հոգու աղանակերպ պատկերն է՝ խաչակերպ լուսապսակով: 135բ եւ 136ա էջերի բնագրով մէկ ձկների պատկերներ են, որտեղ ներկայացուած է ձկնորսների վերադարձը ծովից եւ Քրիստոսի ու Սիմովն-Պետրոսի զրոյցի դրուագը:

165ա էջի լուսանցում Սապատաւոր կնոջ բժշկումն է, որը դարձեալ համառօտ մշակմամբ է, միայն ներկայացնում է ձեռնափայտով կնոջը: 178ա էջում կոյրի բժշկման տեսարանն է, որտեղ կոյրը պատկերուած է ճանապարհի վրայ, ծառի տակ նստած՝ առաջ պարզած ձեռքերով: Սակայն մեր ուշադրութիւնը գրաւեց այն, որ կոյրը լուսապսակով եւ բաց աչքերով լինել չի կարող, աւելի նման է Քրիստոսի պատկերին: Շատ հաւանական է, որ ծաղկողն այստեղ Քրիստոսին է պատկերել, քանզի կոյրի՝ ծաղկողի պատկերատիպը միանգամայն տարբեր է: Կարծում ենք կոյրի փոխարեն Քրիստոսի պատկերումը պատահական չէ. ձեռքերն առաջ պարզած Քրիստոսն իր մօտ է կանչում բոլոր նրանց, ովքեր բժշկման կարիք ունեն:

193ա էջում եւս կայ ժամանակագրօրէն իրարայաջորդ շատ ուշագրաւ երկու տեսարան. լուսանցի ներքեւում Յովսէփ Արիմաթացին է, որ Պիղատոսից խնդրեց Քրիստոսի մարմինը, իսկ Յարութեան տեսարանը բնագրային մանրանկարի տեսքով է, որտեղ Քրիստոսի դատարկ գերեզմանի մօտ հրեշտակն է, գերեզմանի վրայ խոնարհուել է աշակերտներից մէկը, իսկ միւսը՝ աւելի երիտասարդը, կանգնած է նրա ետեւում: 198ա էջում լուսանցքի բուսական նախշի մէջ Հայր Աստուածն է, գրկում՝ մանուկ Քրիստոսը՝ խաչակերպ լուսապսակով:

205բ էջում Ս. Հոգու պատկերն է, բուսական նախշի վրայ՝ դարձեալ խաչակերպ լուսապսակով: 222ա էջում ի ծնէ կոյրի պատկերն է՝ հմտօրէն մշակուած հագուստով, գաւազան յիշեցնող ձեռնափայտով, գլխարկի՝ շատ հետաքրքիր պատկերատիպով: Կոյրի ձեռքին թաս է, հաւանաբար, լի կաւով, որով Քրիստոս պատեց նրա աչքերը, ապա նա բժշկուեց:

235բ, 237ա, 238բ, 239ա էջերում բուսական նախշեր են, որոնք, կարծես, արուած լինեն աւելի ուշ եւ այլ ձեռքով: 248ա էջից սկսած ուղղագիծ, կանոնական գիրը փոխում է. տառերի ստեղներն աւելի կլորաւուն են դառնում, աւելի խոշորանում, հաւանաբար, գրչափոխութեան արդիւնք է, այսինքն՝ կարծում ենք, որ նոյն մարդը, գրել է այլ գործիք-գրիչով:

Համեմատական քննութիւնը Առաքելի ծաղկած ձեռագրի լուսանցազարդերի եւ լուսանցանկարների հետ հերթական անգամ եկավ հաստատելու, որ Առաքելը շատ ավելի հմուտ նկարիչ է, քան այս ձեռագրի ծաղկողները: Հավանական չենք համարում, որ գուցե մեր ձեռագիրը Առաքելը ծաղկել է ավելի մեծ տարիքում, որով պետք է բացատրել պատկերների անհամաչափութիւններն ու մնացած մանրամասները:

Այսպիսով, ՄՄ10789 ձեռագրում տեսանելի է երկու ծաղկողի ձեռք. երկրորդինն են Ղուկաս Աւետարանչի պատկերը (մանրանկարի խորքը լցուած է ոսկով), անուանաթերթը, որտեղ եւս առատ ոսկի է օգտագործուած եւ որոշ լուսանցանկարներ: Այս ծաղկողի ձեռքը շատ աւելի վստահ է: Ղուկասի Աւետարանի անուանաթերթը Զաքարիայի Աւետման բնագորից յետոյ է, որը նորոգման ընթացքում սխալ փակցնելու հետեւանք է:

Ոճական եւ պատկերագրական համեմատական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս ձեռագիրը մեծապէս ազդուել է Վասպուրականի ԺԴ-ԺԵ. դարերի մանրանկարչական դպրոցից, ինչպէս նաեւ նկատելով ակնյայտ ընդհանրութիւնները Բռնաշէնի՝ Նոր Զուղայում պահուող ձեռագրի, նաեւ՝ 1477 թ. Բռնաշէնում Առաքելի ծաղկած Աւետարանի հետ, որը, գուցէ, նախօրինակ է հանդիսացել մեր ձեռագրի համար՝ հաշուի առնելով նաեւ գրչի նոյնութեան հանգամանքը, չենք բացառում, որ մեր օրինակը եւս, Նոր Զուղայի օրինակի նման, գրուել է Բռնաշէնում, որտեղ հիմնականում ընթացել է գրիչ եւ ծաղկող Առաքելի կեանքը եւ աշխատանքային գործունէութիւնը (նկ. 12):

ստուգելու համար առաջի խորհրդաց խորհուրդին, Եկեղեցւորացւորներին

Նկ. 12. Մասնաւոր հավաքածու, Աւետարան, 1477թ., գրիչ՝ Մխիթար, ծաղկող՝ Առաքել, Առաքելի ինքնադիմանկարը

Յանկ Առաքելի գրած եւ ծաղկած ձեռագրերի

	Ձեռագրի Հ ^մ	Գրիչ	Ծաղկող	Ժամանակ	Գրչք. վայր
1	Վասպ. Հ ^մ 199, սիւն 483-486:	Մխիթար	Առաքել	1478 թ.	Բռնաշեն
2	Վասպ. Հ ^մ 210, սիւն 515-516	Առաքել	-----	1490 թ.	Բռնաշեն
3	ՄՄ 10789	Առաքել		1490թ. յետոյ	Բռնաշեն
4	Ղ. Փիրղ., Նշխարք, Բ., ՄՄ 4515, էջ 236	Առաքել	-----	1494 թ.	Բռնաշեն
5	Նոր Զուղայի Ա. Ամենափրկիչ, Հ ^մ 76	Առաքել	-----	1490 թ	Բռնաշեն

SEDA MANUKYAN

A SPECIMEN OF THE BŔNASHEN MINIATURE ART

Key words: Bŕnashen, Moks, Aŕak'el, Mkhit'ar, Vaspurakan, Khizan, miniature, Oghak village, Gospel.

The article is dedicated to Ms M 10789. It is a Gospel copied by scribe Aŕak'el. The manuscript has very interesting miniatures; its marginal decorations contain floral patterns, images of birds, fish, sirens and even temples. Letters with human faces stand out among the ornaments. In addition, there are also marginal miniatures often placed on opposite pages. The stylistic-iconographic analysis shows that this manuscript is significantly influenced by the 14th–15th cc. Vaspurakan culture, especially, the miniature school of Khizan. One can notice similarities with the manuscript from Bŕnashēn preserved in New Jugha, as well as with the Gospel painted by Aŕak'el in 1477 in Bŕnashēn, so it could be the prototype of our manuscript. Taking into account that the scribe of both manuscripts is the same Aŕak'el, we can conclude that this manuscript was probably written in Bŕnashēn.

СЕДА МАНУКЯН**ОБРАЗЧИК БРНАШЕНСКОЙ ШКОЛЫ МИНИАТЮРЫ**

Ключевые слова: Брнашен, Мокс, Аракел, Мхитар, Васпуракан, Хизан, миниатюра, село Огак, Евангелие.

Статья посвящена рукописи М 10789, Евангелию, скопированному рукой писца Аракела. Рукопись богато декорирована многофигурным орнаментом, растительным узором, изображениями сирен, птиц-рыб, также храмов, буквицами с человеческими лицами, маргинальными миниатюрами, иногда на противоположных страницах. Анализ иконографии доказывает, что на эту рукопись большое влияние оказала Васпураканская школа миниатюры, особенно школа Хизана 14-15 вв. Также замечено сходство с рукописью из Брнашена, хранящейся в Новой Джульфе. Это Евангелие, которое Аракел проиллюстрировал в 1477 году и которое могло быть прототипом для нашей рукописи. Так как писец обеих рукописей тот же Аракел, вероятно, и наша рукопись была написана в Брнашене.